

ў працэсе павышэння кваліфікацыі; разгляд на метадалагічнай аснове адукацыйных сітуацый падчас мерапрыемстваў дадатковай адукацыі настаўніцкіх кадраў, а яны звычайна плануецца і праводзяцца ўсімі абласнымі інстытутамі развіцця адукацыі і Акадэміяй паслядыпломнай адукацыі; вывучэнне, абагульненне і трансляцыя эфектыўнай практыкі навучання і выхавання менавіта на метадалагічнай аснове; зварот да метадалогіі адукацыі пры выкананні інавацыйных праектаў групамі педагогаў.

Метадалагічная культура, што нараджаецца з ведання асноў метадалогіі, неабходная практыцы моўнай і літаратурнай адукацыі школьнікаў не менш, чым педагагічная навука: настаўніку штодзённа трэба працягваць уменне не толькі бачыць і акрэсліваць праблемы, але і суадносіць іх з магчымасцямі, канкрэтнымі шляхамі, аптымальнымі крокамі вырашэння, а гэта значыць – арганізоўваць сябе і тых, хто побач, на справу і яе вынікі.

Спіс літаратуры

1. **Методыка беларускай мовы** : вучэбны дапаможнік для студэнтаў / М. Г. Яленскі [і інш.]. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2007. – 448 с.
2. **Бельскі, А. І.** Мэты, задачы літаратурнага навучання і інтэрактыўная творчасць / А. І. Бельскі // Беларуская мова і літаратура ў школе. – 2009. – № 9; **Яленскі, М. А.** Асобна арыентаваная тэхналогія навучання мове / М. А. Яленскі // Беларуская мова і літаратура ў школе. – 2008. – № 11; **Валочка, Г. М.** Асноўныя характарыстыкі сучаснага ўрока беларускай мовы / Г. М. Валочка // Беларуская мова і літаратура ў школе. – 2008. – № 11.
3. **Новиков, А. М.** Методология образования / А. М. Новиков. – М. : Эгвесс, 2006. – 488 с.
4. **Краевский, В. В.** Общие основы педагогики / В. В. Краевский. – М. : Академия, 2005. – 256 с.

Станіслаў РАЧЭЎСКІ,

першы прарэктар

Брэсцкага абласнога інстытута развіцця адукацыі,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

ВНУ – школе

ТРАДЫЦЫ ПЕРАЕМНАСЦІ ВЫВУЧЭННЕ ДЗЕЯСЛОВА

У практыцы выкладання мовы (і ў школе, і ў ВНУ) выкарыстоўваецца традыцыйная ўзроўневая сістэма вывучэння. У аснову гэтай сістэмы пакладзены прынцып статычнага, раздзельнага, ізаляванага вывучэння моўных адзінак. Мы пастаўляем знаёмім і навучэнцаў, і студэнтаў з кожным узроўнем (ярусам) моўнай сістэмы: фанетычным, марфемным, словаўтваральным, лексічным, фразеалагічным, граматычным. Узнікае пытанне: чаму, вывучаючы адны і тыя ж моўныя з’явы ў пачатковых класах, сярэднім звяне, у выпускных класах, а затым ва ўстановах вышэйшай адукацыі, мы не атрымліваем жаданага выніку? Зразумела, што моўны матэрыял мяняецца ад класа да класа, ад школы да ВНУ, дыферэнцуецца па ступені складанасці. Магчыма, сам прынцып паўтарэння зніжае зацікаўленасць да вывучэння мовы ў навучэнцаў і студэнтаў. Аднак прычыны не толькі ў гэтым. Цяжкасці, якія ўзнікаюць у студэнтаў (былых навучэнцаў), звязаны і з разнабоям, што існуе ў школьных падручніках і падручніках для ВНУ пры азначэнні, ужыванні тэрмінаў, фармулёўцы заданняў, а таксама, магчыма, з адсутнасцю пераемнасці ў вывучэнні пытанняў фанетыкі, лексікалогіі, граматыкі і інш. Асабліва многа пытанняў узнікае пры разглядзе сістэмы часцін мовы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Упершыню з часцінамі мовы навучэнцы знаёмяцца ў пачатковай школе, а сістэматычнае, на-

вуковае вывучэнне граматычных класаў слоў пачынаецца ў сярэдняй школе. У 6-м класе фарміруецца агульнае паняцце пра часціны мовы, і на гэтым этапе неабходна, каб у навучэнцаў складалася цвёрдае разуменне граматычнай сістэмы, у якой усё ўзаемазвязана і ўзаемаабумоўлена. На наш погляд, гэта атрымліваецца не заўсёды.

У школьным падручніку сцвярджаецца, што часціны мовы – “*гэта такія разрады слоў, якія характарызуюцца пэўнымі агульнымі лексічнымі значэннямі, марфалагічнымі прыметамі і сінтаксічнымі функцыямі*” [2, с. 214]. Гэтае азначэнне істотна адрозніваецца ад таго, што прыводзіцца ў падручніках для ВНУ, дзе часціны мовы адзначаюцца як “*лексіка-граматычныя класы слоў, для якіх характэрна абагульненае граматычнае значэнне, пэўны комплекс граматычных катэгорый і агульнасць словазмянення, агульнасць асноўных сінтаксічных функцый*” [5, с. 227].

Як бачым, для вылучэння часцін мовы з’яўляюцца розныя крытэрыі: *агульнае лексічнае значэнне ў школе і абагульненае граматычнае значэнне ў ВНУ.* У першую чаргу ўзнікае пытанне, што такое *агульнае лексічнае значэнне* і чым яно адрозніваецца ад *граматычнага*. Пашукаем адказ.

У падручніку для 5-га класа *лексічнае значэнне* акрэсліваецца як “*тое, што абазначае слова*” [1, с. 51]. Уводзіцца ў 5-м класе і паняцце граматычнага значэння, але толькі для прыватных

граматычных значэнняў: “Слова мае **лексічнае і граматычнае значэнне**. Напрыклад, граматычныя значэнні для назоўніка – гэта значэнні роду, ліку і склону; для дзеяслова – значэнні часу, асобы, ліку і інш.” [1, с. 53].

Паміж лексічным і граматычным значэннямі праводзіцца дастаткова выразная мяжа. Абагульненае граматычнае значэнне абстрактнае і характэрнае не аднаму слову, а цэламу класу слоў: для назоўніка – гэта значэнне прадметнасці, для прыметніка – прыметы прадмета, займенніка – указання, лічэбніка – колькасці і парадку пры лічэнні, дзеяслова – дзеяння ў часе або працэсу, прыслоўя – прыметы дзеяння ў часе. Лексічнае значэнне ўласціва кожнаму асобнаму слову.

Граматычнае значэнне выражаецца ў шэрагу фармальных паказчыкаў (канчаткі, прыстаўкі, суфіксы, прыназоўнікі і інш.).

Граматычнае значэнне мае абавязковы характар: “яно з’яўляецца **наяўнай і неад’емнай уласцівасцю слова пры яго ўжыванні, строга прадпісваецца для яго выкарыстання любым носьбітам мовы**” [3, с. 204].

Колькасць граматычных значэнняў абмежаваная ў кожнай мове, а вось лексічныя значэнні ўтвараюць адкрытае мноства.

Граматычныя катэгорыі – гэта сукупнасць *прыватных* граматычных значэнняў, што характэрны не для адной часціны мовы, а для некалькіх. Параўн.: граматычная катэгорыя ліку ўключае два прыватныя граматычныя значэнні – адзіночнага ліку і множнага ліку, граматычная катэгорыя склону – 6 граматычных значэнняў: назоўны, родны, давальны, вінавальны, творны, месны склон і г. д. Можна адзначыць, што ў школе аб’ём паняцця *граматычнае значэнне* значна звужаны.

Такім чынам, мы бачым істотныя разыходжанні ў паняццях *лексічнае і граматычнае значэнне*. Таму, на наш погляд, не зусім правільна пры акрэсленні паняцця часціны мовы выкарыстоўваць словазлучэнне *агульныя лексічныя значэнні*, якое не дазволіць зразумець сутнасці падзелу на граматычныя класы слоў.

Адной з самых складаных для вывучэння часцін мовы з’яўляецца дзеяслоў. Звязана гэта і з разнастайнасцю формаў дзеяслова, і з дастаткова вялікай колькасцю граматычных катэгорый, уласцівых гэтай часціне мовы.

Пачнём з розных азначэнняў дзеяслова. У пачатковай школе прыводзіцца наступная фармулёўка: “Словы – назвы дзеянняў – гэта **дзеясловы**” [4, с. 91]. У 6-м класе – “Дзеяслоў – **самастойная часціна мовы, якая абазначае дзеянне і адказвае на пытанні што рабіць? што зрабіць?**” [2, с. 227]. У падручніках для вышэйшых навучальных устаноў падаецца наступнае азначэнне: “Дзеяслоў – **часціна мовы, якая абазначае дзеянне ці стан прадмета як**

працэс і выражае яго ў граматычных катэгорыях трывання, стану, асобы, ладу, часу...” [6, с. 143]. Варта звярнуць увагу, што азначэнне, прыведзенае ў падручніку для 6-га класа, па сутнасці, значна не пашырае азначэння ў падручніку для пачатковай школы. У дэфініцыю не ўключана разуменне дзеяння як працэсу (дзеяння ў часе), не акрэслена, што дзеяслоў можа абазначаць стан, прымету як працэс, таму нярэдка навучэнцы, завучыўшы, што дзеяслоў абазначае дзеянне, ніяк не могуць зразумець, чаму і назоўнікі *бег, крык, плач* абазначаюць дзеянне (але не ў часе, а апрадмечанае!). На наш погляд, важна зрабіць акцэнт на гэтай асаблівасці дзеяслова.

Дзеяслоў мае чатыры формы – неазначальную, асабовую, дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе. У 6-м класе вывучаюцца дзве з іх – інфінітыў і асабовая (безасабовая) форма. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе разглядаюцца ў 7-м класе.

Знаёмства з дзеяслоўнымі формамі пачынаецца з інфінітыва (неазначальнай формы). Вызначыць інфінітыў дастаткова проста: ён мае спецыфічныя суфіксы, што і акрэсліваецца ў падручніку: “Дзеясловы ў *неазначальнай форме заканчваюцца на -ць, -ці, -чы і адказваюць на пытанні што рабіць? або што зрабіць?: чытаць, несці, зберагчы*” [2, с. 233]. Аднак практыка паказвае, што для навучэнцаў застаецца незразумелым статус галоснай перад суфіксам інфінітыва. Толькі далей у параграфу, прысвечаным словаўтварэнню дзеяслова, выдзелены суфіксальны спосаб і адзначаны словаўтваральныя суфіксы гэтай часціны мовы: *-і, -а-* і іншыя: *жоўты – жаўцець, палатно – спалатнець, круглы – закругліць*.

Наступная форма, якая вывучаецца ў школе, – гэта асабовыя / безасабовыя дзеясловы. Дастаткова часта ў практыцы выкладання беларускай мовы мы сутыкаемся з тым, што былыя выпускнікі не разумеюць, што такое безасабовы дзеяслоў, паколькі так і не засвоілі, што дзеяслоў як часціна мовы можа абазначаць стан прыроды і стан чалавека як працэс.

Пры вывучэнні формаў дзеяслова і ў школьнай праграме, і ў праграме для ВНУ звяртаецца ўвага на прыватныя граматычныя катэгорыі, уласцівыя пэўнай дзеяслоўнай форме.

Першая катэгорыя, з якой знаёмяцца шасцікласнікі, – катэгорыя зваротнасці. Размежаванне зваротных і незваротных дзеясловаў не выклікае цяжкасцей ні ў навучэнцаў, ні ў студэнтаў, паколькі граматычная катэгорыя зваротнасці мае канкрэтны паказчык – постфікс *-ся (-цца, -ца)*. Аднак значныя цяжкасці ўзнікаюць пры размежаванні варыянтаў (морфаў) постфікса *-ся, -цца і -ца*. Матэрыял, прадстаўлены ў падручніку, не дае магчымасці размежаваць гэтыя варыянты: у самім правіле на с. 245 у дзеяслове *рыхтуецца* выдзелены постфікс *-ца*, а не *-цца*, а ў практыкаванні 427 прапануецца назваць

дзеяслоў з постфіксам *-ца*, а ў змесце практыкавання такога дзеяслова няма: *разліла-ся, злучыла-ся, ператварылі-ся, ратуюц-ца*.

Здаецца мэтазгодным пры вывучэнні зваротных дзеясловаў у школе звярнуць увагу на выпадкі падваення ў формах інфінітыва (параўн.: *клапац-і-ц-ца, дзел-і-ц-ца, радав-а-ц-ца*): у неазначальнай форме дзеяслова постфікс *-ся* заўсёды выступае ў сваім морфе *-ца*, а суфікс *-ц-* з'яўляецца паказчыкам інфінітыўнасці. Падваенне мае месца і ў формах абвеснага ладу цяперашняга часу 2 і 3 асобы адзіночнага і множнага ліку, дзе вылучаецца постфікс *-ца*, а першая літара *ц* уваходзіць у склад канчатка: *клапоц-іц-ца, дзел-іц-ца, змага-юц-ца, смя-юц-ца, раду-юц-ца*. Увогуле неабходна акцэнтаваць увагу навучэнцаў на канчатках спрагальных формаў зваротных дзеясловаў. Толькі правільна вызначыўшы спрагальны канчатак, навучэнцы лёгка абазначаць постфікс зваротнасці: у дзеясловах I спражэння – *няс-е-ца, чапля-е-ца, буду-е-ца*, у дзеясловах II спражэння – *коц-іц-ца, дзел-іц-ца, прынос-іц-ца*.

Наступная катэгорыя, вывучэнне якой прадугледжана праграмай для 6-га класа, – трыванне. На наш погляд, гэта адна з найбольш важных граматычных катэгорый дзеяслова, якая з'яўляецца агульнакатэгарыяльным граматычным значэннем гэтай часціны мовы [3]: яна ўласціва ўсім дзеяслоўным формам. З ёй цесна звязаны іншыя граматычныя катэгорыі (часу, спражэння), асабліва ў формаўтварэння дзеепрыметніка і дзеепрыслоўя. Дзеясловы маюць два трыванні – закончанае і незакончанае, аднак суадносныя трывальныя пары ўтвараюцца толькі пры *супадзенні лексічных значэнняў* дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання. На жаль, на гэты аспект не звяртаецца ўвагі ў падручніку для 6-га класа. А практыкаванні 433, задачай якога з'яўляецца замацаванне практычных навыкаў вызначэння і ўтварэння трывальных пар, пачынаецца з дзеясловаў, якія такую пару не ўтвараюць: *свяціць – асвяціць*. Выклікаюць пытанні і сказы, прыведзеныя ў практыкаванні 434: *Высока ў паднябессі кружылі коршакі. / Палянку сцяной абкружылі елкі. У прыведзеных значэннях дзеясловы кружыць і абкружыць нельга разглядаць як суадносную трывальную пару.*

На вялікі жаль, праграмай па беларускай мове не прадугледжана вывучэнне такой граматычнай катэгорыі, як пераходнасць / непераходнасць. Няўменне вызначаць пераходныя і непераходныя дзеясловы далей абумовіць узнікненне праблем пры ўтварэнні дзеепрыметнікаў, вызначэнні прамога і ўскоснага дапаўненняў пры вывучэнні членаў сказа.

Наступныя катэгорыі, якія вывучаюць, – катэгорыі ладу, часу і спражэння. Нягледзячы на

разнастайнасць практыкаванняў, змешчаных у школьным падручніку, хацелася б, каб заданні на вызначэнне роду дзеясловаў, на змяненне па асобах дзеясловаў I спражэння (асабліва з націскнымі канчаткамі ў форме 1-й і 2-й асобы множнага ліку) было больш.

Значныя разыходжанні ў прадстаўленні матэрыялу паміж школьнымі падручнікамі і дапаможнікамі для ВНУ ўзнікаюць пры тлумачэнні спосабаў утварэння дзеясловаў загаднага ладу. У падручніку для 6-га класа падаецца суфіксальны спосаб утварэння формаў загаднага ладу: *“Дзеясловы загаднага ладу ўтвараюцца: 2-я асоба адзіночнага ліку: ад асновы дзеясловаў цяперашняга ці будучага часу пры дапамозе суфіксаў -і-, -ы- ці нулявога суфікса (вязаі, бяры, дай); 2-я асоба множнага ліку: ад формы 2-й асобы адзіночнага ліку загаднага ладу шляхам далучэння канчатка -це (вязаце, бярыце, дайце)”* [2, с. 281]. Аднак формы дзеясловаў загаднага ладу 2-й асобы ўтвараюцца пры дапамозе канчаткаў *-і, -ы* або нулявога канчатка, паколькі формы згаданага ладу змяняюцца па асобах, а значэнне множнага ліку выражаецца адназначным формаўтваральным постфіксам *-це: нас-і, нас-і-це, правері, праверіце*. Безумоўна, дастаткова складана зразумець студэнтам (былым выпускнікам школ), чаму суфікс стаў канчаткам.

Такім чынам, мы бачым, што існуюць дастаткова значныя разыходжанні пры падачы граматычнага матэрыялу ў падручніках і дапаможніках розных тыпаў. Пазбегнуць такіх розначытанняў можна пры ўмове захавання пераемнасці ад пачатковай да сярэдняй школы, ад сярэдняй школы да ўстаноў вышэйшай адукацыі.

Спіс літаратуры

1. *Беларуская мова* : вучэб. дапам. для 5-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання : у 2 ч. / В. П. Красней [і інш.]. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2008. – Ч. 2. – 160 с.
2. *Беларуская мова* : вучэб. дапам. для 6-га кл. устаноў агуль. сярэдн. адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / В. П. Красней [і інш.]. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2015. – 319 с.
3. *Плотнікаў, Б. А.* Беларуская мова : лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. – Мінск : Інтэрпрэссервіс, Кніжны Дом, 2003. – 672 с.
4. *Свірыдзенка, В. І.* Беларуская мова : падручнік для 2-га кл. устаноў агульнай сярэдняй адукацыі з рус. мовай навучання : у 2 ч. / В. І. Свірыдзенка. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2015. – Ч. 2. – 127 с.
5. *Сучасная беларуская мова* : вучэб. дапам. / Л. М. Грыгор'ева [і інш.]; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор'евай. – 3-е выд., выпр. – Мінск : Выш. шк., 2010. – 621 с.
6. *Сучасная беларуская літаратурная мова* : Марфалогія / пад рэд. М. С. Яўневіча. – Мінск : Выд. У. М. Скакун, 1997. – 288 с.

Алена ВАСІЛЕЎСКАЯ,
кандыдат філалагічных навук
Вольга КАЧАН,
кандыдат філалагічных навук.